

НАРОДНІ РУШНИКИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Після одягу рушник є найдавнішим побутовим предметом у хаті. Він відомий корінному населенню нашої країни ще з дохристиянських часів. Довгі полотнища тканини, оздоблені символічними знаками, наші прашури вішали перед входом до житла, пізніше над вікнами, захищаючи себе від різних злих духів, нав'їв, розсіяних, на їхню думку, повсюдно у природі. Отже, перші рушники мали призначення культово-магічне, а не утилітарно-практичне, якого вони набули пізніше, отримавши і назву від слова «руки», які витирали ними.

І це первісне значення рушника збереглося і понині, хоч сучасними людьми ця функція його уже не усвідомлюється. Як культові предмети рушники є обов'язковими на весіллі (молоді стають на рушник під час вінчання, при реєстрації шлюбу в ЗАГСі; ікони беруть рушником, а не голими руками; рушниками пов'язують весільний поїзд), ними перев'язують хрести під час похорону і на кладовищах; на рушниках опускають домовину в могилу. Існує багато інших ритуалів, де без рушника неможливо обійтися. Звичайно, ритуальні рушники мають свою специфіку як у оздобленні, так і в розмірах.

Друга група сучасних рушників є похідною, вона походить від першої, магічної, хоч уже сьогодні відіграє зовсім іншу роль – естетичну. Це декоративні рушники, якими прикрашають ікони, картини, портрети, дзеркала або й просто чіпляють над вікнами чи на спеціальних кілочках, вбитих у стіну. Ці рушники так і називають – кілкові, кілковики.

І, нарешті, остання група – рушники побутові, якими послуговуємося у щоденному житті. Ними утираємося, а також не обходимося без них на кухні.

Виходячи з такого багатофункціонального їхнього призначення, не кажучи вже про способи оздоблення, з усіх рушників, відомих нам на Чернігівщині, можна виділити кілька типів.

За способом оздоблення вони розрізняються на художньо ткані, вишивані і мережані. Ткані рушники давніші, вишивані – явище пізніше.

Музей народної архітектури та побуту має фондову колекцію чернігівських рушників – понад 600 одиниць. Така кількість експонатів та їхнє наукове дослідження дають можливість робити узагальнення про їх типи і художні образи.

Найхарактернішими для Чернігівщини є так звані рушники «на смугах» – ткані. Смуги на них бувають червоно-білі, різної ширини, і по-різному скомбіновані в окремі групи, які ритмічно чергуються між собою. Ареал їхнього поширення – переважно Центральна Чернігівщина та її південно-східні райони (Чернігівський, Куликівський, Борзнянський, Ніжинський, Носівський, Бобровицький, Козелецький, Остерський, Ічнянський).

Там само побутовали рушники трохи іншої композиції, у яких не рівні смуги, а дещо складніші, вони доповнені пунктирними лініями у вигляді цеглинок чи різноманітних зубців. Це перебірне ткання відоме під назвою «на мороках».

Ткали в цій місцевості ще один різновид рушників у складно-орнаментальні смуги червоного та білого кольорів, що чергуються. Виразність орнаменту досягається не тільки складним відповідним переплетенням ниток, а й їхніми сіро-білими тонами.

Усі ці рушники великі, довжиною від 3,5 до 5–6 м і шириною 45–55 см і більше.

У північних районах, починаючи з Менського, побутовали також рушники значно менші, приблизно 30 см шириною і до 2 м завдовжки. В основі тканини геометричні орнаменти, схожі на скатертину. Кінці у таких рушниках оздоблені вишивкою або якимось іншим тканим орнаментом.

Широко відомий в Україні своєю особливою красою крелевецький тканий рушник. В основі його характерних монументальних геометричних орнаментів, переважно у червоних кольорах, часто зустрічаємо зображення одно-, триярусних бань церков з хрестами. Іноді на них прочитувалися геометричні жіночі фігури, як вважають деякі дослідники, – великі богині, берегині, або чаші (потирі) різних модифікацій. І, звичайно, геометризовані фігури: ромби, зірки, зигзагоподібні і прямі лінії тощо. Окремим рядом зображувалися геометризовані птахи, качечки. Крелевецькі рушники були дуже декоративні і тому користувалися популярністю.

По деяких місцевостях, віддаючи данину їхній урочистості та ошатності, їх називали навіть королівськими, перекрутивши назву місцевості Кролевець, нинішньої Сумської області. Тут, у Кролевці, існували ткацькі артілі, кажучи сучасною мовою, фірми, де ткалися ці своєрідні рушники.

На початку XIX ст. була створена і набула слави артіль селянина Ринді, прізвище-клеймо якого на російській манер «Риндін» ткалося на кінцях рушників, як це робили на своїх виробах інші славетні фірми, скажімо, братів Кузнецових (порцеляна), Шамаріних (самовари), Фаберже (срібні вироби) та ін. Мануфактурні рушники були не конопляними і не льняними, а з привозної бавовняної нитки, і тому дуже дорогими. І, мабуть, не було в Кролевці такої хати, де б не гунав з досвітку до півночі ткацький верстат.

Найбільшого поширення ці рушники набули саме тут, на Чернігівщині, хоча в них була пишно вбрана вся Лівобережна Україна, включаючи Полтавщину і всю Слобожанщину. Були відомі вони і на Півдні та навіть зустрічалися і на Правобережжі. Вони настільки полюбилися нашим людям, що прикрашають тут хати і сьогодні, і навіть сучасні майстрині ткацтва використовують їх як зразки.

Іноді на постові дні ткалися спеціально на замовлення церкви кролевецькі рушники не червоним, а чорним, коричневим або темно-синім кольорами.

Вони використовувалися також замість поясів поверх керсетки у весільних костюмах там, де це було заведено.

Кролевецькі рушники були відомі не тільки на вітчизняному ринку, а й славилися на паризькому, бельгійському ярмарках та виставлялися для показу за океаном – у Монреалі, Осаці, Лос-Анджелесі.

Та давнішими зі складно-орнаментальних тканих рушників були, мабуть, рушники, що побутували в Городнянському районі. Вони відзначаються особливою своєрідністю, архаїкою, хоч на них присутня переважна більшість традиційних мотивів. Але композиційно і особливо технічним способом ткання помітно від вищеописаного відрізняється. Зісподу в городнянських рушниках видно кінці коротких ниток, які не є суцільними, а затикаються кожна окремо за ходом узору, як це робиться при вишиванні. Ці рушники середні за розміром, хоч основною їхньою ознакою є те, що вони були чисто льняними, білими і тонкими.

Саме з цих рушників, мабуть, були запозичені орнаментальні мотиви для відомих кролевецьких, оскільки останні були мануфактурними, отже, пізнішими, порівняно з домотканими.

Дуже гарною модифікацією тканих орнаментальних рушників є зірчасті, які поширені були не тільки на Чернігівщині, а й на Київщині та Полтавщині. Це довгі пишні рушники з великою кількістю різноманітних зірчастих узорів. Шириною такі рушники були від 50 см до 65, а довжиною від 3 до 5, 5–6 м.

У другій половині XIX ст. поширився тип тканого рушника з рослинно-геометричним орнаментом, закомпонованим широкими горизонтальними смугами. Такі смуги могли бути різними: ширшими і вужчими, обрамленими зовсім вузькими пасмужками або й без них. У таких тканих геометричних орнаментах легко впізнаються вишивані хрестикові узорі, що стали дуже популярними саме в цей період, тобто наявне творче «перелицювання» – техніку вишивання переведено у ткання. І ткалися такі рушники в червоно-чорних або в чисто червоних тонах, як і класична хрестикова техніка шиття. Або ж як постові – в стриманих темних тонах.

А вже з середини XX ст. ці рушники масово перетворюються на поліхромні, як і їхні вишивані «двійники». Такі рушники були теж переважно широкі й довгі – від 55 см до 65 см шириною і 3,5–6 м довжиною.

У всьому українському Поліссі (Волинь, Київщина, Чернігівщина, Житомирщина) побутував рушник вузький і довгий, перетканий вузькими густими поперечними смужками з архаїчними орнаментами на кінцях, відомими поліщукам як журавлі та козаки. А дослідники народної творчості називають ті антропоморфні фігурки богинею Макошею, охоронницею роду і дому. Такі узорі зустрічаємо і на місцевих килимах та килимових запасах на Житомирщині. На Чернігівщині такі характерні поліські рушники є по багатьох селах Новгород-Сіверського та

Семенівського районів. Ткалися вони у біло-червоно-чорних кольорах і ними прикрашався довгий ряд образів на покуті.

Бурхливий розвиток промисловості, пожвавлення політично-економічного життя у другій половині XIX ст. позначилися не тільки на економічному стані країни, а й на побуті селян. Це явище виразно помітно і на хатніх речах, одязі, предметах побуту. Замість тканих рушників з'явилося безліч різних типів вишиваних. Серед них чи не найбільше хрестикових узорів, так званих брокарівських (від французької фірми Брокер, що пакувала свою парфумерну продукцію у коробочки і клітинковий папір із друкowanими рослинними візерунками).

Такі рушники вишивалися хрестиком червоно-чорними паперовими нитками, заплоччю. Часто вони перемешувалися такими ж густими рослинними узорами, але виконаними вже іншими техніками, переважно мережаними або плетеними гачком прошвами.

Іноді такі композиції доповнювалися рядами вирізуваних мотивів, перезнятих із сорочок. І така комбінація робила рушник уже зовсім іншим, не схожим на той, з якого знімався узор.

Дуже гарні рушники, виготовлені повністю прозорою технікою мережки. Вони були особливо поширені на колишніх полтавських землях. Це південно-східні райони нинішньої Чернігівської області (Прилуцький, Варвинський, Ічнянський, Срібнянський, Талалаївський, Бахмацький). Візуально легкі, прозорі, такі рушники виглядають по-панськи вишукано на митих дерев'яних стінах хат, типових для цих місцевостей.

Такі ж вишукані й шляхетні рушники, виготовлені технікою, що імітує мережку. Це цікаве хрестикове шиття через кілька чисниць, так званий розкидний хрестик. Таке шиття створює враження мережаного, прозорого узору. Але насправді нитки при цьому не витягалися, як при виконанні справжньої мережки, і тканина не вирізувалася, а була цілою. Тому цей спосіб дістав назву «мережка-обманка». Вона була дуже популярною на Чернігівщині. Нею шили і рушники, і сорочки. І, мабуть, можна було б справедливо її назвати чернігівською, подібно до того, як називають «київська гладь», «полтавський рушниковий шов», «городецький стібок», «гуцульська кіска», «яворівський узір», «петриківський розпис».

Вирізняється за орнаментикою ще одна група рушників, вишитих хрестиковими стібками, часто так званим на Чернігівщині лозовим хрестом. Це чіткі геометризовані композиції переважно з фігурами птахів, тварин, людей з незначним доповненням рослинними мотивами. Такі композиції густо насичені, багатосюжетні, виконуються в одному червоному кольорі, рідко коли додається чорний. Ці рушники віддалік необізнаними людьми сприймаються як ткані, а ще більш як друковані або мальовані. За стилістикою вони близькі до російських узорів. Розміром – середні, тобто ширина полотнища 45–50 см, а довжина 3–3,5 м.

Біля ста років існує на Україні, не виключаючи і Чернігівщини, ще одна група рушників. Це сюжетний рушник. І хоч дослідники мало вивчали його, не вважаючи явищем мистецтва, вартим серйозної уваги, та задля об'єктивності і повноти різновидів, його не можна обминути. На цих рушниках вишиті картинки із народного життя. В основному на тему кохання, розлуки і зустрічі, ревності і суперництва. Людські фігури зображені в українському народному вбранні на лоні гарної природи. Ці картинки часто супроводжував коментар – вишиті слова із якоїсь відомої народної пісні, наприклад:

Оце ж тая криниченька,

Що голуб купався.

Оце ж тая дівчинонька,

Що я женихався.

Або:

Їхав козак за Дунай,

Сказав дівчині: «Прощай!».

Дивлячись на ці рушники, напрошуються аналогії, і можна правомірно зробити припущення, що такі сюжети є похідні, запозичені з європейських (французьких, голландських, німецьких) гобеленів, які значно старші від такого нашого рушника за віком. На них зображувалися картини

життя вищого світу (королівське полювання, урочисті прийоми, пікніки та ін.). На наших же рушниках зображувалися картини із народного побуту. Виконані вони в більшості хрестиковою технікою в поліхромній або чорно-червоній гамі кольорів, як правило, на коленкорі, що вже само по собі підтверджує думку про пізніє і міське їх походження.

Із декоративних вишитих рушників особливою красою вирізняються кілкові, багато вишиті спеціальними рушниковими узорами. Судячи по їхній орнаменталі, стилю, вони з'явилися в епоху бароко, тобто у XVII – першій половині XIX ст. Дослідники народного мистецтва ці рушники так і називають бароковими за їхні пишно розвинуті рослинні мотиви у вигляді дерев з пташками, вазонів, витких гірлянд з виноградними гронами і т. ін. Часто обидва кінці кілкових рушників вишивали різними, неоднаковими, узорами. Це для того, щоб одним кінцем можна було повісити і повеселити хату на одне свято, а другим – на інше, бо робота над ними дуже трудомістка. А так буде практичніше.

Шилися вони переважно рушниковим швом, так званою полтавською гладдю або тамбурним (ланцюговим) швом паперовою червоною заповоччю. І хоч цей тип рушника по всій Чернігівщині не був особливо поширеним, та й чужорідним він тут не почувався, особливо на її південно-східній частині, яка раніше перебувала в адміністративних межах Полтавської губернії.

Пізніше рушники стали вишивати значно менше. Розкішні барокові «дерева життя» з часом трансформувалися у невеликі букетики на самих тільки кінцях рушника, вишиті різнокольоровими «муліне» переважно в техніці художньої гладі по мальованому.

А вже після Другої світової війни масово з'явився в українських хатах коленкоровий рушник, вишитий зовсім бідненько – стебловим або ланцюговим стібком тільки по контуру мальованого рослинного узору. Таким чином, багаті і різноманітні чернігівські рушники наприкінці 50–60-х років пішли в небуття.

Побутував і по цей день залишився на Чернігівському Поліссі особливий, архаїчний, тип рушника. Власне і не рушник у звичайному розумінні його, а тільки довге і вузьке полотнище у півширини звичайного рушника. Мабуть, саме такими були оті первісні рушники-обереги у житлах автохтонного населення язичницької доби. Це так звані «божник», «набожник» або, як його тут ще називають, «завіска». Його вішали тільки на ікони. І був він завжди дуже гарно оздоблений давньою народною вишивкою або архаїчним тканим орнаментом на обох кінцях і вздовж одного краю полотнища, що звисало з ікон на стіну хати.

Звичай прикрашати хату рушниками в Україні не перевівся. На Чернігівщині він розвивається і сьогодні. Поряд з материнськими, а то й бабківськими рушниками можна зустріти роботу цілком новочасну із давніми і знайомими в цих краях орнаментами або окремими мотивами. Існує і спілка народних майстрів, де працює чимало вишивальниць. Цікаво, що вишивальне мистецтво захоплює не тільки жінок, а й чоловіків. Серед них – відомий дослідникам і вишивальницям майстер народної творчості з м. Ніжина М. М. Свирид.

м.Київ